

درباره رسم الخط نسخه خطی «علی نامه»

جلال متینی

علی نامه منظومه کهنی است که شاعری شیعی متخلص به «ربیع» در سال ۴۸۲ هجری قمری به نظم درآورده است. تعداد ابیات علی نامه در حدود دوازده هزار بیت، و موضوع آن جنگهای جمل و صفین است. تاریخ کتابت نسخه حدود سده هفتم تشخیص داده شده است. نسخه خطی منحصر به فرد این کتاب متعلق به کتابخانه موزه قونیه (ترکیه) است، که از آن، نسخه برگردانی به قطع اصل کتاب، همراه با دو مقدمه — نخستین به قلم آقای دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی در ۷۵ صفحه، و دومین به قلم آقای دکتر محمود امیدسالار در ۱۲ صفحه — از سوی مرکز پژوهشی میراث مکتوب با همکاری کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی ایران و ... در سال ۱۳۸۸ منتشر گردیده است.^۱

با اینکه در این دو مقدمه، رسم الخط نسخه خطی کتاب نیز مورد بررسی قرار گرفته است، نویسنده این سطور نیز پس از مطالعه نسخه برگردان علی نامه، از نظر کتابت چهار حرف فارسی «پ»، «چ»، «ژ»، «گ»، و نیز حرف «س» چند موضوع را مورد توجه قرار داد، که آنها را به اختصار برای آگاهی علاقه‌مندان می‌نویسد:

۱. کاتب نسخه فقط در صفحات ۱۱ تا ۱۴ — به جز یک مورد در صفحه ۱۰۰ — «پ»، «چ»، «گ» را با سه نقطه از «ب»، «ج»، «ک» مشخص ساخته است.

پ:

بگفتند ما با تو پیمان کنیم ز پیمان تو توشه جان کنیم

ص ۱۱، بیت ۱۴

محمد همی بوذ بر پای بر (ص ۱۲، بیت ۸)

تو اصلی به پرور کنون فرع را (ص ۱۳، بیت ۵)

همه چشم مردم پر از آب شد (ص ۱۳، بیت ۱۱)

همی‌دون که عثمان کنون کشته شد عمر کشته پاک فرمشته شد

ص ۱۳، بیت ۱۳

همه راستی خواست از ما خدای کی از راستی مانند کیتی بیای
 جو از راستی تان پیرسم جواب ص ۱۳، بیت ۱۷ (ظاهراً: ماند)
 میارید اکنون مکر بر صواب ص ۱۳، بیت ۱۸

چ:

کسی کو بیچد سر از عهد تو (ص ۱۱، بیت ۱۵)
 کتا روی یارش چو کل بر شکفت (ص ۱۲، بیت ۴)
 همه چشم مردم پر از آب شد (ص ۱۳، بیت ۱۱)
 بزد چشم ابلیس در مرتضا (ص ۱۰۰، بیت ۴)

ثی:

تو گفتی مکر مصطفی زنده شد و یا مسجد از نور آکنده شد
 ص ۱۲، بیت ۷
 علی گفت بینید از انجمن کسی هست در دس ساگو بمن^۳
 ص ۱۴، بیت ۶ (ظاهراً: تناکو)
 ۲. کاتب در دو مورد، در زیر «س» که به صورت «سه» نوشته، سه نقطه گذاشته
 است:

پ:

برفته بدان شیر ده میل راه ز حمیت یکی بر بی ان سپاه
 (ص ۲۸۸، بیت ۱۷)
 جو حیدر مرو را برون رفته دید دعا کرد بر جان وی خون پزید
 (ص ۳۸۶، بیت ۱۶)
 مران هند را بود ان پیک بسر که عم نبی را بخورد او جکر
 (ص ۵۸۱، بیت ۳)

۳. اگر کاتب نسخه اصلی، سه حرف «پ»، «چ»، «گ» را فقط در چند مورد، آن
 هم در صفحات آغاز کتاب، با سه نقطه نوشته است، حرف «ژ» را — با دو استثنا —
 از آغاز تا پایان کتاب با سه نقطه نوشته است.

نویسنده این سطور که تاکنون حدود دویست نسخه خطی فارسی مکتوب از سده پنجم تا دوازدهم هجری را، به خصوص از نظر کتابت چهار حرف فارسی، مورد بررسی قرار داده و گزارش آن را نخست در سه مقاله در مجله دانشکده ادبیات دانشگاه مشهد (فردوسی)، و اخیراً آن را با تجدیدنظر در یادنامه محمد قزوینی چاپ کرده است، هرگز به نسخه‌ای برنخورده بود که یکی از حرفهای چهارگانه فارسی — آن هم حرف «ژ» که در نسخه‌های خطی، کمتر از «پ» و «چ» با سه نقطه مشخص گردیده است — از آغاز تا پایان یک نسخه با سه نقطه مشخص شده باشد. بدین جهت نسخه خطی علی‌نامه از این نظر در بین تمام نسخه‌هایی که دیده‌ام «یگانه» است.^۴ از نظر اهمیت این موضوع تمام کلمات علی‌نامه را که در آنها حرف «ژ» با سه نقطه نوشته شده است، به ترتیب الفبایی و با ذکر شماره صفحه از نظر می‌گذارم:

ازدها: ۳۰، ۸۴ (دو بار)، ۸۷، ۱۹۹، ۲۱۰، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۸، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۴۷، ۲۶۵، ۲۶۸ (سه بار)، ۲۷۱، ۲۷۴، ۲۸۰ (دو بار)، ۲۸۱، ۲۸۴، ۳۰۴، ۳۱۵، ۳۳۳، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۴۲، ۳۴۶، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۶۰، ۳۶۲، ۳۸۸ (دو بار)، ۴۰۲ (دو بار)، ۴۱۷، ۴۱۸ (دو بار)، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۵ (دو بار)، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۴۱ (سه بار)، ۴۴۳، ۴۴۵، ۴۵۸، ۴۹۶، ۵۲۷، ۵۳۵، ۵۵۶، ۵۶۱.

اوژن، اوژنیدن، رک: شیروژن

بازگونه: ۱۵۳، ۲۹۵، ۵۸۴.

پژمرده (حرف اولی بی نقطه است): ۳۲۷، ۳۷۶.

دژم: ۱۹، ۴۹، ۷۲، ۸۷، ۱۰۵، ۲۱۳، ۲۲۰، ۲۷۴، ۲۹۶، ۳۲۱، ۳۴۲، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۷۹، ۴۱۲، ۴۲۳، ۴۳۰، ۵۵۰، ۵۵۲، ۵۶۵.

دوژم: ۴۰۱، ۴۰۳، ۴۱۶، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۶۴.

ژاژخای: ۵۵۲.

ژاژ خاید: ۸۳.

ژرف: ۹۸، ۱۴۳، ۳۷۰، ۴۲۳، ۵۰۶.

ژیان: ۹۳ (دو بار)، ۱۰۳، ۱۷۷، ۲۱۳، ۲۲۸، ۲۳۶، ۲۳۸، ۳۱۲، ۳۴۲، ۵۸۶.

شیروژن (= شیراوژن) ۴۳۶.

کز: ۵۶، ۸۲، ۹۵، ۱۴۳، ۳۷۰.

کزی: ۱۰۴، ۱۷۵، ۳۷۰.

کزد: ۱۳، ۱۴۳ (دو بار).

استثناء: کزد ۱۶۴ (دو بار).

کزد می: ۱۳، ۱۳۹، ۱۷۰، ۵۵۱.

کوژ: ۵۸۳.

لاژورد: ۳۸۹.

مژده: ۲۴۷، ۳۲۳، ۳۲۶.

نژاد: ۵۴۳.

بدنژاد: ۲۸، ۳۸، ۷۴، ۸۰، ۹۱، ۱۳۲، ۱۴۶، ۱۷۷، ۲۲۴، ۲۵۴، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۸۲، ۲۸۵.

۲۹۶، ۳۳۱ (دو بار)، ۳۴۸، ۳۶۲، ۳۶۵، ۳۹۱، ۴۰۳، ۴۰۷، ۴۲۲، ۴۲۸، ۴۴۹، ۵۰۷.

۵۴۱، ۵۵۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۴.

دشمن نژاد: ۱۴۹، ۱۸۳، ۵۸۰.

عقبلی نژاد: ۳۵، ۸۲، ۱۳۸، ۲۴۱، ۲۷۴، ۳۲۱، ۳۴۱، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۸۵، ۴۲۴.

فرخ نژاد: ۱۰، ۵۰، ۱۴۷، ۱۵۲، ۲۱۱، ۲۴۲، ۳۴۲، ۴۰۲، ۴۱۸.

قرشی نژاد: ۸۷.

منافق نژاد: ۴۶۰.

نژند: ۳۶، ۴۰، ۱۴۹، ۲۲۹، ۲۸۰، ۳۶۰، ۵۲۹، ۵۸۳.

هژده: ۲۸۹، ۳۴۱.

پی‌نوشتها

۱. علی‌نامه (منظومه‌ای کهن)، نسخه‌برگردان به قطع اصل نسخه خطی، تهران، مرکز پژوهشی میراث

مکتوب؛ کتابخانه [و] موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، قم؛ کتابخانه تخصصی تاریخ

اسلام و ایران؛ مؤسسه مطالعات اسماعیلیه، ۱۳۸۸.

۲. شماره صفحات، شماره‌ای است که در پایین هر صفحه نسخه‌برگردان، درون [] چاپ شده است.

۳. این دو مورد را آقای دکتر محمود امیدسالار در مقدمه خود یاد کرده‌اند، نک: علی‌نامه،

«مقدمه»: هشتاد و شش.

۴. توضیح آنکه دو کلمه «زنده» (در: زنده پیل) ص ۴۷۹ و ۵۷۱، و «هزبر» در صفحات ۱۴۸،

۱۶۰، ۱۷۵، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۴۴، ۲۹۷، ۳۳۷، ۳۸۶ به همین صورت نوشته شده است، و کلمه

اخیر در صفحات ۲۱۱، ۴۲۷، ۴۲۹، ۴۳۷ به صورت «هربر» (حرف دوم بی‌نقطه).